

TÜRKMENÇAY ANTLAŞMASI VE SONUÇLARI
Turkmenchay Treaty and Its Results**Dr. Okan YEŞİLOT*****ÖZET**

Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan'da ortaya çıkan Hanlıklar Dönemi'nde, hanlıklar kendi aralarında siyasi birlik oluşturamadığından birer birer Rusya'ya teslim olmuşlardır. İran, bölgedeki hâkimiyetini kaybetmemek için Rusya ile yaptığı savaşlarda yenilince, önce Gülistan Antlaşması (1813), ardından da Türkmençay Antlaşmasını (1828) imzalamıştır. İran, Türkmençay Antlaşmasıyla Revan ve Nahçıvan'ın da Rusya'nın hâkimiyetine girmesini kabul etmiş ve bu fiili durum Osmanlı Devleti'ne de Edirne Antlaşmasıyla (1829) onaylatılmıştır. Türkmençay Antlaşması sonuçları itibariyle bugün de güncelliğini korumaktadır. Yapılan bu antlaşmayla, Azerbaycan Türkleri ikiye bölünmüş olup, bu problem halen devam etmektedir. Bir diğer önemli sorun da, Rusya'nın, antlaşmaya koyduğu 15. maddeye dayanarak, Revan başta olmak üzere bölgeye, İran'da, Osmanlı Devleti'nde ve kendi topraklarında yaşayan Ermenileri göç ettirmesidir. Antlaşma öncesinde bölgede çoğunlukta bulunan Türkler planlı olarak yapılan bu göçler neticesinde nüfus olarak azınlığa düşmüş ve böylece Ermenistan Devleti'nin temelleri atılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmençay Antlaşması, Rusya, İran, Azerbaycan, Ermenistan

ABSTRACT

In the Khanates period which was started after the killing of Nadir Shah in Azarbaijan, the Khanates could not become united and were occupied by Russia one by one. After defeating by Russia, Iran had to sign Gulistan (1813) and Turkmenchay treaties (1828). Iran accepted the occupation of Russia in Erivan and Nahcivan. De facto situation had to accept by Ottoman State via Edirne Treaty (1829). Turkmenchay Treaty is still valid with its results. As a result of the treaty Azarbaijan Turks were divided into two and the problem is still onwards. Another problem is, manipulating the article 15 of the treaty, Russia's deportation of Armenians which were living in Russia, Ottoman territories and Iran to the Azarbaijan especially to Erivan. Turks who were in majority before, became minority in their lands due to very well planned migrations and the foundations of Armenia were layed.

Keywords: Turkmenchay Treaty, Russia, Iran, Azarbaijan, Armenia

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Bu çalışmada, 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan coğrafyasında, İran ile Rusya arasında yapılan hakimiyet mücadelesi ve bunun sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması ele alınacaktır. Antlaşmanın maddeleri ve bugüne yansıyan problemler ortaya konduktan sonra, Rusya'nın bölgeyi ele geçirmesi ve Türkmençay Antlaşması hakkında Azerbaycan tarihçilerinin yaptıkları değerlendirmeler incelenecektir.

Rusya'nın Azerbaycan'ı zabtı ve Türkmençay Antlaşması

İran'da Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra Azerbaycan'da siyasi bir birlik kurulamamış ve Azerbaycan siyasi tarihinde 'Hanlıklar Dönemi' olarak anılan süreç başlamıştır. 19. yüzyılın başlarında Kafkaslar, Rusya ile İran arasında tam bir hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Rusya ile İran arasında 1804'de başlayan Azerbaycan coğrafyasına hâkim olma mücadelesini Rusya kazanmış, 1806 yılına gelindiğinde, Revan, Nahçıvan, Gence, Karabağ, Şeki, Şirvan, Bakü, Kuba Hanlıkları Rusya tarafından ele geçirilmiştir. Ama bunun İran tarafından kabulü daha sonra yapılacak olan anlaşmalarla olmuştur. İran, Rusya ile yaptığı savaşta mağlup olmasından sonra Karabağ'ın Gülistan bölgesinde 12 Ekim 1813 tarihinde imzalanan Gülistan Antlaşmasına göre; Taliş, Şirvan, Kuba, Bakü, Derbent, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya'nın hâkimiyetine bırakılmıştır.¹ İran bu antlaşmadan sonra Güney Kafkasya topraklarında hak iddia etmeyeceğini kabul etmesine rağmen, yönetimde bulunan Kaçar Hanedanı, İngiltere ve Fransa'yla işbirliği yaparak, Rusya'ya karşı saldırıya hazırlanmıştır. Kuzey Azerbaycan Hanlıklarını ele geçirmek üzere, 16 Temmuz 1826 tarihinde harekete geçen İran ordusu, ilk başlarda başarı kazanır gibi olduysa da savaşın daha sonraki safhalarında mağlubiyete uğramış, Rus ordusu 1 Ekim 1827 tarihinde Revan'ı,² ardından da Nahçıvan'ı³ ele geçirmiştir.

¹ A. Bakıhanov, *Gulustanı-İrem*, Bakı 2001, s. 231; *Azerbaycan Tarihi (Uzak Keçmişten 1870 ci İllere Geder)*, Redakdör Süleyman Aliyarlı, Azerbaycan Neşriyyat, Bakı 1996, s. 602-610.

² Revan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinde Ermeni kilisesinin hususen de Başpiskopos Nerses Aştarakski'nin yardımları olmuştur. Bu yardımları karşılığında Nerses'e 25 Ocak 1828 tarihinde "Kutsal Aleksandr Nevski Madalyası" verilmiş ve bundan aldığı cesaretle bölgede yaşayan Türklere baskılarını artıran Nerses, ortaya çıkan huzursuzluklardan dolayı ve hakkında yapılan şikayetler neticesinde Paskeviç tarafından sürgüne gönderilmiştir. Vagif Arzumanlı-Nazım Mustafa, *Tarihin Gara Sahifeleri, Deportasiya, Soygırım, Gaçgınlık*, Gartal, Bakı 1998, s. 20-22. Daha fazla için bilgi bk. Mehman Süleymanov, *İrevan Hanlığının Rusiyaya Birleştirilmesi Tarihinden*, Harbi Neşriyyat, Bakı 1997;

³ Daha fazla bilgi için bk. İsmail Hacıyev, Ebulfez Amanoğlu, *Tarihte ve Günümüzde Nahçıvan*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998.

İran ordusunun başkomutanı Velihaht Abbas Mirza⁴ yaklaşmakta olan kış şartları yüzünden anlaşma yapmak istediğini General İvan Fyodoroviç Paskeviç'e⁵ iletmiş,⁶ bu fırsattan istifade eden Rus ordusu hiç zorlanmadan 3 Ekim'de Marendi'yi, 14 Ekim'de de Tebriz'i ele geçirmiştir.⁷ Barış görüşmeleri 6 Kasım'da Dehkargan'da başlamış, görüşmelere Rusya'yı temsilen İ. F. Paskeviç, A. S. Griboyedov, A. M. Obrezkov, A. K. Amburger, N. D. Kiselyov, tercüman olarak A. A. Bakıhanov ve G. M. Vlagadi katılırken; İran tarafını ise Velihaht Abbas Mirza başkanlığında, Ferrahani, Beylerbeyi Fethali Han, kâtip Mirza Muhammed Ali ve tercüman Mirza Mesud'un yer aldığı bir heyet temsil etmiştir. Görüşmeler 7 Ocak 1828 tarihinde tazminat konusunda düğümlenerek kesilmiş ve Rus ordusu yeniden saldırılarına başlayarak, 28 Ocak'ta Urmiye ve 8 Şubat'ta da Erdebil'i ele geçirmiştir.⁸ Bunun üzerine Antlaşma, 9 Şubat'ı 10 Şubat'a bağlayan gece saat 12'de Tebriz'in güneyinde Meyane şehrinin yakınlarında bulunan Türkmençay kasabasında Meşedi Muhammed'in evinde imzalanmış,⁹ daha sonra 29 Temmuz 1828 tarihinde hazırlanan protokol Rusya'yı temsilen Paskeviç ve Griboyedov,¹⁰ İran'ı temsilen de Mirza Cafer tarafından onaylanmıştır.¹¹

⁴ Abbas Mirza hakkında bk. Emine Pakrevan, *Abbas Mirza ve Azerbaycan*, Farsçadan Çeviren Güntay Cavanşir, Kanun, Bakı 2007.

⁵ Paskeviç'e Revan'ın alınmasında gösterdiği başarılarından dolayı " Graf Erivanski" unvanı verilerek taltif edilir. İvan Fyodoroviç Paskeviç hakkında bilgi için bk. Firudin Esedov-Sevil Kerimova, *Çarizmi Azerbaycana Getirenler*, Gençlik, Bakı 1993, s. 30-35.

⁶ Bu savaşın kaybedilmesinin ve Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasını sebebi olarak; Velihaht Abbas Mirza'nın yardım ve destek isteklerinin, Babası Fethali Şah tarafından ciddiye alınmadığı ve savaşla ilgilenmediği gösterilmektedir. Tomiris Babanlı, Valide İmamaliyeva, *Azerbaycan Salnamesinden Sahifeler*, Boz Oğuz Neşriyatı, Bakı 1997, s. 160.

⁷ Rusların bölgeyi bu kadar kolay ele geçirmelerinde; Ermenilerin, Rus ordusunun direnen halklara yaptıkları zulmü abartarak anlatmalarının da etkisi olduğu iddia edilmektedir. Şövkət Tağıveya, Ekrem Rehimli, Semed Bayramzade, *Güney Azerbaycan*, Orhan, Bakı 2000, s. 27.

⁸ Erdebil işgal edildikten sonra burada bulunan Şeyh Safi Camii'nin meşhur kütüphanesi St. Petersburg'a götürülmüştür. Şövkət Tağıveya, "Türkmençay Mugavilesi Kimin Heyrına idi", Tomiris Babanlı, Valide İmamaliyeva, *a.g.e.*, s. 163.

⁹ Ali Akberniya, *Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-yi İran: Ez Gülnaba ta Türkmençay, Hicri 1243-1334*, Tahran Üniversitesi Yayınları, Cilt. I, Tahran 1348, s. 243.

¹⁰ A. S. Griboyedov, Antlaşmadan sonra elçi olarak Tebriz üzerinden Tahran'a gitmiş, yolculuk sırasında ve Tahran'da kendisi ve mahiyetindekiler taşkınlıklar yapmışlardır. Nihayetinde de Tahran'da Asıfuddevle'nin evinde bulunan iki Revan'lı hanımı zorla elçiliğe götürünce halk ayaklanmış ve elçiliği basarak Griboyedov ve mahiyetindeki 37 kişiyi öldürmüştür. Bunun üzerine İran, özür mektubu iletmek için Rusya'ya büyük heyet göndermiştir. Akberniya, *a.g.e.*, 253.

¹¹ Babanlı-İmamaliyeva, *a.g.e.*, s. 158.

Türkmeñay Antlaşması'nın Maddeleri

16 maddeden ibaret olan Türkmeñay Antlaşması'nın;

1. ve 2. maddesinde bu antlaşmanın; ebedi barış, dostluk ve işbirliğı antlaşması olması kabul edilmiştir.

Antlaşmanın 3. maddesine göre; İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı Rusya'ya bırakmıştır.¹²

4. maddede, İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılırken, 5. maddede, tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir.

6. maddede İran, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul etmiştir.

7. maddede Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktır.

8. maddeye göre, Hazar'da her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecektir.

9. maddede karşılıklı elçilerin kabulü ve ağırlanması yer alırken, 10. maddede karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticaret ataşeliklerinin kurulması karar altına alınmıştır.

11. maddede, 'savaştan önce yarım kalan işler adaletle halledilecek ve daha önceden var olan alacaklar ilgili hükümet tarafından ödenecek' hükmü yer almıştır.

12. maddeye göre, taşınmaz malları bulunanlar üç yıl süre zarfında bunları değiştirmeli ya da satmalıdır. Sadece, Revan eski Serdarı Hüseyin Han ile kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan eski Hâkimi Kerim Han bu haktan mahrum edilmiştir.

13. maddeye göre, her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı dört ay içerisinde serbest bırakılacaktır.

14. madde ise, her iki devlete sığınanlarla ilgilidir. Rusya'nın tasvip etmediğı kişilerin İran tarafından, belli bölgelere (Karabağ ve Nahçıvan) yerleşmesine izin verilmeyecektir.

¹² 1850 yılında Nahçıvan ve Revan Hanlıkları lağvedilerek Nahçıvan, Gümrü, Yeni Beyazıt, Şerur-Dereleyez kazaları, ve Ordubad nahiyesi de dahil olmak üzere Erivan Guberniyası (Valiliğı) teşkil olunmuştur. İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 5.

15. maddeye göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı ifade edilmiştir.

16. maddede ise, bu antlaşmanın Rusya İmparatoru ve İran Şahı tarafından imzalanması ve bir an önce her yere duyurulması karar altına alınmıştır.¹³

Antlaşmayla Azerbaycan'ın İkiye Bölünmesi

Bu antlaşmayı önemli kılan taraflarından birisi, üzerinde antlaşma yapılan Azerbaycan Türklerinin Antlaşmada hiçbir söz hakkı olmamasıdır. İran ve Rusya bir milletin kaderiyle oynamışlar, Azerbaycan Türkleri ve vatanları ikiye bölünmüştür. Bugün hâlâ bu problem bütün karmaşıklığıyla devam etmektedir. Azerbaycan Devletinin "Bütöv Azerbaycan veya Vahit Azerbaycan" ülküsü olarak dönem dönem dile getirdiği bu problemin çözümü yakın zamanda da mümkün gözükmemektedir, çünkü ne İran'da yaşayan Türklerde yeterli derecede bu konuda şuur, ne de Azerbaycan'da bunu gerçekleştirecek siyasi ve ekonomik güç vardır.

Ermenistan'ın Temelleri Atılıyor

Türkmençay Antlaşmasının sonuçları ve etkileri günümüze kadar gelmektedir. Rusya bu antlaşmayla, daha önce işgal ettiği topraklara Revan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı da katmıştır. Daha sonra Revan Hanlığını lağvedecek olan Rusya, burayı Erivan Guberniyası (1850) olarak adlandırmış ve gelecekte Ermenistan'ı oluşturmak için ilk adımını atmıştır.

Türkmençay Antlaşmasının 15. maddesinde; Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait şartların yaratılacağı ifade edilmiştir. Bu maddede açıkça belirtilmese de Güney Azerbaycan'dan, özellikle de Marağa ve Urmiye'den alınan Ermeni ailelerin Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine imkân sağlanmıştır. Bu maddenin antlaşmaya konulmasında G. D. Lazerev ve Griboyedov'un özel gayreti olmuştur.¹⁴

Ermenilerin Rusya'ya karşı gösterdikleri ilgi daha I. Petro devrinde başlamış ve o sıralarda Rus kuvvetleriyle birlikte İran'a karşı savaşmaktan

¹³ Antlaşmanın maddeleri hakkında daha fazla bilgi için bk. *Azerbaycan Tarihi (Uzak Keçmişten 1870 ci İllere Geder)*, s. 618-624.

¹⁴ Tağıveya, vd..., *a.g.e.*, s. 35.

çekinmemişlerdir. I. Petro, Doğu ticaretinden istifade etmek için Ermenilerden faydalanmayı düşünmüş ve bu temaslar neticesinde Çar, Ermenileri Rusya'ya yerleşmeye davet etmiş, kendilerine dinî ve dünyevî her türlü imtiyaz ve garantileri vermeye hazır olduğunu bildirmiştir.¹⁵

1804–1813 ve 1826–1828 yıllarındaki İran-Rusya savaşlarında ve bu savaşların sonunda Azerbaycan'a, özellikle de Karabağ bölgesine İran, Osmanlı Devleti ve Güney Azerbaycan'dan Ermeniler kitleler halinde göç etmişlerdir.¹⁶ Sadece 1826–1828 İran-Rus savaşı esnasında İran'dan Azerbaycan'a 18 bin Ermeni ailesi gelmiş, savaş sonrasında yapılan Türkmençay Antlaşmasıyla Ermeni göçleri daha da artmıştır. 1828–1830 yılları arasında İran'dan 40 binden fazla Ermeni, Osmanlı Devleti'nden ise yaklaşık 84 bin Ermeni, Gence ve Revan¹⁷ bölgelerinin en verimli arazilerine yerleştirilmişlerdir. Rusya'nın Kafkasya'yı, Hıristiyanlaştırması veya Ermenileştirmesi 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiş ve yaklaşık 1 milyon 300 bin Ermeni bölgeye yerleştirilmiştir.¹⁸

Antlaşmadan önce Revan ve Nahçıvan bölgesinde yaklaşık 25 bin Ermeni yaşarken, antlaşmadan hemen sonra bölgeye İran ve Osmanlı Devleti'nden Ermenilerin göçürülmesiyle bu vilayetlerin etnik terkihi Ermenilerin lehine değişmeye başlamıştır. Bölgeye, İran ve Osmanlı

¹⁵ Lazerev ailesi de bu davete uyarak Rusya'ya gelip yerleşenlerin en önde gelenlerinden biri olmuştur. Moskova'da Lazerev Enstitüsü'nün bulunduğu sokak, 'Ermeni Caddesi' adıyla anılmaktaydı ki, bu da Lazerev'lerin şahsında bütün Ermenilerin eriştikleri yüksek konumlarının propagandaya yönelik bir göstergesidir. Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK, Ankara 1988, s. 368.

¹⁶ 1823-1827 yılları arasında Dağlık Karabağ'da % 91 Türk, % 8.4 Ermeni; Nahçıvan'da % 86.5 Türk, % 13.5 Ermeni; Erivan'da %76 Türk, % 24 Ermeni vardır. 1830-1834 yılları arasında ise demografik yapı şöyle değişir: Dağlık Karabağ'da % 34.8 Türk, % 34.8 Ermeni nüfusu olur. 1920'lerde ise Dağlık Karabağ'da Türk nüfus % 5-6'ya kadar düşer. Bu rakamlar Ermenilerin yoğun olarak bölgeye göç ettiklerini göstermektedir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Kemal Beydilli, *a.g.e.*; Bir başka eserde, 1832 yılında Nahçıvan'da yaşayanların, 17138'i Türk, 1340'ı ise Türkmençay Antlaşması'ndan sonra göç ettirilen Ermenilerdir. Aynı yıl, Revan'ın nüfusunun 49875'i Türk, 45207'si buraya göçürülen Ermenilerden oluşmaktadır. 1873 yılına gelindiğinde ise, Güney Kafkasya'nın %16.5'ini Ermeniler oluşturmaktadır. Ancak aynı yıl göçler neticesinde Revan'da %54 oranında Ermeni nüfusa ulaşılmıştır. 1886'daki istatistiklere göre ise, Nahçıvan Şehrinde %70.2 Türk, %29.4 Ermeni, Zengezur'da %53.3 Türk, %46.3 Ermeni, Ordubad'da %90.2 Türk, % 9.8 Ermeni bulunmaktadır. İsmail Musayev, *Azerbaycanın Nahçıvanın ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921. Yıllar)*, Bakı Üniversitesi Neşriyyatı, Bakı 1996, s. 33-34.

¹⁷ Revan'a yerleştirilen Ermeniler hakkında daha fazla bilgi için bk. Hacı Y. Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 175-180.

¹⁸ Mahmud İsmail, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, , Bakı 1993, s. 217-218.

Devleti'nden Ermeniler göçürülürken; Revan'ın; Kırkbulak, Zengibasır, Köprübasır, Vedibasır, Şerur, Sürmeli, Derekent-Parçanis, Saatlı, Talin, Seyidli-Ağsakallı, Serdarabad, Görnibasır, Abaran, Dereçiçek ve Göyçe bölgelerinde; Nahçıvan'ın; Elinçeçay, Mevazihatun, Hok ve Dereleyez bölgelerinde; Ordubad'ın ise Eylis, Deste, Bilev ve Cennep bölgelerinde yaşayan Türklerin birçoğu Osmanlı Devleti'ne ve İran'a göçmek mecburiyetinde kalmıştır.¹⁹ Burada dikkat edilmesi gereken önemli hususlardan biri de Ermenilerin planlı bir şekilde bölgeye yerleştirilirken burada yaşayan Türklerin de göçe zorlanmalarıdır. Bu siyaset Azerbaycan coğrafyasında günümüze kadar değişik zamanlarda (1905, 1918, 1948-1953, 1988) birçok defa Ermeniler ve Ruslar tarafından uygulamaya konmuştur.

General Paskeviç tarafından Ermenileri Nahçıvan ve Revan'a göç ettirmekle görevlendirilen aslen Ermeni olan Albay Lazerev bu konuda çalışmalarına hemen başlamış, antlaşmanın imzalanmasının ardından 14 Şubat tarihinde Lazerev hazırladığı raporu Paskeviç'e göndermiştir. Bu raporda Lazerev: "Ermeniler savaş sırasında üzerlerine düşeni yaptılar, şimdi onlar Rusya'ya göçmek istiyorlar. Ermenilerin hızlıca ve rahat bir şekilde göçürülmesi için şu tedbirlerin alınması gereklidir; 1- Göçürme işine memur edildiğine dair kendisine resmî belge verilmesi. 2- Göçürme işine yardım etmek için yeteri kadar Ermenice bilen subay tayin etme yetkisinin kendisine verilmesi. 3- İklim vesair şartlardan dolayı göçürme işinde karşılaşılan zorluklarda ordunun yardım etmesi. 4-Fakir Ermeni ailelerine göç için hazineden yardım edilmesi" tekliflerinde bulunmuş, bunun üzerine Paskeviç, 26 Şubat'ta Lazerev'e bu tekliflerin yerine getirilmesi için hususi talimat göndermiştir. Lazerev, 24 Aralık 1829 tarihli gönderdiği raporda ise, "26 Şubat - 11 Haziran 1828 tarihleri arasında 8249 Hıristiyan aileyi Revan, Nahçıvan ve Karabağ'a göçürdüğünü" yazmıştır.²⁰ İran'dan Ermenilerin göçürülmesine Mart 1828'de başlanmış ve kısa süre içerisinde Ermeniler, Ebreğunus, Beneniyar, Kazancı, Halilli, Arınç, Karababa, Nurs, Eylis, Dize ve Çenneb gibi kasaba ve köylere iskân edilmişlerdir. İran'dan göçürülen Ermeniler çoğunlukla Müslüman toprak sahiplerinin ellerinden alınan arazilere yerleştirilmişlerdir. Türkmençay Antlaşmasının imzalanmasında önemli rol oynayan ve Rusya'nın İran büyükelçisi olan Griboyedov bu göçlerle ilgili, "*Müslümanlar, geçici olarak buralara yerleştirilen Ermenilerin daha sonra bu topraklara sahip çıkmalarından korkuyorlardı. Bu yüzden Rusya'nın Kafkasya'da Ermenilere büyük hak ve avantaj sağlaması sebepsiz değildi*" değerlendirmesini yapmıştır.²¹

¹⁹ Arzumanlı-Mustafa, *a.g.e.*, s. 6-7.

²⁰ *a.g.e.*, s. 26,31.

²¹ Hacıyev-Amanoğlu, *a.g.e.*,s. 29-30.

Antlaşmanın İran'a Etkisi

Türkmençay Antlaşmasıyla İran her yönden büyük zararlar görmüş, bu antlaşmanın neticelerinden dolayı yaklaşık bir asır diğer devletlerle olan siyasî ve iktisadî ilişkilerinde olumsuz etkilenmiştir. Bu antlaşmayla İran mahkeme bağımsızlığını kaybetmiş, yabancı devletler nezdinde mağlup ve zayıf bir devlet olarak görülmeye başlanmıştır. Türkmençay Antlaşmasıyla başlayan süreç İran tarihinde “tek taraflı antlaşmaların imzalandığı” bir dönem olarak adlandırılmıştır.²²

Antlaşmanın 6. maddesine göre, İran'ın Rusya'ya 20 milyon gümüş manat (5 milyon tümen veya yaklaşık 3.5 milyon sterlin) tazminat ödemesi gerekmektedir. İmzalanan antlaşmaya göre, tazminat altı ay içerisinde ödenmezse Güney Azerbaycan Rusya hâkimiyetine geçecektir. Rusya, ordularının geri çekilmesi için tazminatın üçte birinin ödenmesini şart koşmuştur. İran'ın ise ülkenin birçok yerinde (İsfahan, Kirman, vb.) ağır vergiler yüzünden çıkan ayaklanmalardan ve içinde bulunduğu ekonomik krizden dolayı bu parayı ödeyemeyecek durumdadır. Fakat Osmanlı Devleti ile savaş durumunda olan Rusya, ordularını Güney Azerbaycan'dan çıkarmış, bir grup askerini Hoy'da bıraktıktan sonra Tebriz'de bulunan birliğini de Mart 1828'de geri çekmiştir. İran tazminatı, ödemenin son günü olan 27 Ağustos'ta İngiliz sefiri Mc Donald'ın da yardımlarıyla parayı ödemiş ve Rusya da son askerî birliğini Hoy'dan çıkartmıştır.²³

Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Kirman ve Horasan'da çıkan isyanlarla İran'ın bölgedeki hâkimiyeti aşırı derecede sarsılmış, 1831 yılında Tahran'dan ayaklanmaları bastırmak üzere bölgeye hareket eden Abbas Mirza komutasındaki ordu öncelikle Yazd ve Kirman bölgesindeki ayaklanmayı bastırarak, daha sonra da Horasan bölgesinde devam eden Terekeme isyanlarını bastırmak için bölgeye hareket etmiş ve 1832'de Meşhed'e giderek Amirabad kalesini ele geçirmiştir. İsyancılar ancak tamamen 1833 yılında kontrol altına alınabilmiştir.²⁴

Antlaşma, İran'ı ekonomik yönden de olumsuz etkilemiştir. İran devletinin, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları'ndan önce, ithal ettiği mallardan aldığı iki vergi vardır. Bunlardan birisi ülkeye giriş yani gümrük vergisi; diğeri ise köprü ve anayol başlarında alınan “yol vergisi”dir. Bu vergiler transit, ithal veya ihraç olunan malların çıkış ve gidebileceği noktalar dikkate

²² Akberniya, *a.g.e.*, s. 259.

²³ Tağıveya, “Türkmençay Mugavilesi...”, s. 165.

²⁴ Akberniya, *a.g.e.*, s. 254-255.

almaksızın mal sahiplerinden alınmaktadır. Büyük bir gelir kapısı olan bu vergiler sebebiyle iç piyasada Kuzeyde İngiliz, Güneyde ise Rus malları yerli mallarla rekabet edememektedir. Fakat Türkmençay Antlaşmasıyla artık Rusya, İran iç piyasasında serbest ticaret yapma imtiyazını elde etmiş ve İran'ın kuzeyinde yapılan ticarî faaliyetler tamamen Rusya'nın kontrolüne girmiştir.²⁵

Antlaşmanın İran açısından en önemli neticelerinden birisi de; Rus tüccarların İran sınırları içerisinde işlediği suçlardan dolayı sadece Rus mahkemelerinde yargılanacak olmasıdır. İranlı ve Rus tüccarlar arasında çıkan anlaşmazlıklar mutlaka Rus konsolosun huzurunda çözüme kavuşturulacaktır. Yapılan antlaşmaya göre; Rus tüccarlar, kendi aralarında veya başka milletlerden tüccarlara bir sorun yaşasa, hatta cinayet işleseler dahi İran mahkemelerinde yargılanmayacaktır. Bütün bunların neticesinde İran'ın siyasî bağımsızlığı tehlikeye düşmüş ve mahkeme bağımsızlığından ise söz edilemez duruma gelinmiştir.²⁶

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya Tarafından İşgalinin ve Türkmençay Antlaşması'nın Azerbaycan Tarihçileri Tarafından Değerlendirilmesi²⁷

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında, Azerbaycan tarihçileri yazdıkları eserlerde, Rusların bölgeyi işgalini tarif ve takdir etmişlerdir.²⁸ Bunun asıl sebebi olarak, yazılan eserlerin yönetimin kontrolünden geçmesi gösterilmektedir. 20. yüzyılın başlarında kaleme alınan bazı tarihî ve edebî eserlerde, Çarlığın Azerbaycan'da yürüttüğü müstemelekecilik siyaseti tenkit edilmiş ve bundan çıkış yolları aranmıştır.²⁹ Azerbaycan tarihçileri tarafından işgal, 1930'lu yıllarda, "nispeten az bir bela" olarak değerlendirilmiş, bu doğrultuda ilmî araştırmalar

²⁵ A.g.e., s. 259-260.

²⁶ Akberniya, a.g.e., s. 261.

²⁷ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Mehmed Aliyev, *Şimali Azerbaycanın Rusiya Tarafından İşgalinin Tarihsüinaslığı*, Adiloğlu Neşriyyat, Bakı 2001.

²⁸ Buna örnek olarak, Mirza Adıgözel Bey, "Garabağname", *Garabağnameler*, Yazıcı, Bakı 1989, s. 5-102. kitabı gösterilebilir. 1845'de yazılan eserde, "İran ordusu işgalci, Rus ordusu ise büyük kurtarıcı" olarak görülmektedir. Ayrıca Rus Generali Sisianov'un İbrahim Bey tarafından öldürülmesini "Saf ve temiz kalpli Serdar namertçe öldürüldü" olarak yazmıştır. Mirza Adıgözel Bey, "Garabağname", *Garabağnameler*, s. 73. Bir diğer önemli örnekte; M. F. Ahundov işgali "Kuzey Azerbaycan'ın geri kalmış İran ve Osmanlı'dan kurtulup, gelişmiş Rusya ile birleşmesi" ve "Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Kuzey Azerbaycan'ın iktisadî ve medeniyet olarak gelişmesinin esası" olarak görmektedir. Aliyev, a.g.e., s. 123.

²⁹ Bunlara örnek olarak; N. Nerimanov, M. Resulzade, A. Hüseyinzade, C. Mehmet Kulizade, M. Hadi, Y. V. Cemenzeminli, H. Cavid ve M. A. Sabir vb. gösterilebilir. Aliyev, a.g.e., s. 130.

yapılmış ve mukayeseli eserler kaleme alınmıştır.³⁰ İşgal, tarihçiler tarafından, 1940-50'li yıllarda "birleştirme"³¹, 1960-80'li yıllarda "gönüllü dâhil olma" olarak görülmüştür. 1960'lı yılların ortalarında "Kuzey Azerbaycan'ın Rusya ile birleştirilmesinin 150. yılı" bir bayram havasında kutlanmış, bu istikamette yayınlar yapılmış³² ve konferanslar düzenlenmiştir. Yazılan eserlerde ve düzenlenen konferanslarda "o devirde yaşayan halk, Rusya ile birleşmeye can atmakta, fakat İran, Osmanlı Devleti ve yerli zenginler bunu engellemeye çalışmaktadırlar" fikri işlenmiştir. 1990'lı yıllarda ise yaşanan hadise, "işgal" olarak değerlendirilmiş ve konuyla alakalı ilmî eserlerin yanında edebî eserler de yazılmaya başlanmıştır. 1990'lı yıllara kadar yazılan eserlerin önemli bir kısmında, işgal görmezden gelinmiş, işgalin neticesinde, bölge halkının iktisadî ve kültürel alanda ne kadar ileri gittiği ayrıntılarıyla anlatılmıştır.³³ 1990'lı yıllardan itibaren yazılan eserlerde, işgal sadece "Kuzey Azerbaycan'ın işgali değil, bütün Kafkas halklarına yapılan zulüm" olarak görülmüş ve bunun acı neticelerine değinilmiştir.

Sonuç

Günümüzden yaklaşık 180 yıl önce imzalanan Türkmençay Antlaşması, her ne kadar İran ile Sovyet Rusya arasında 26 Şubat 1921 yılında imzalanan

³⁰ Bu grup tarihçiler, Azerbaycan'ın tarihte uğradığı diğer işgallerle, Rus işgalini mukayese etmişler ve Rus işgalini "nispeten az bela getirdi" şeklinde değerlendirmişlerdir.

³¹ Bu dönemin tarihçileri, Türkmençay Antlaşmasını "Azerbaycan'ın Rusya ile birleştirilmesi, Azerbaycan halkının tarihî gelişmesinde büyük rol oynamış, içtimaî, siyasî, iktisadî ve kültürel hayatında dönüm noktası" olarak değerlendirmektedirler. Aliyev, *a.g.e.*, s. 164,191; Bu görüşe örnek olarak "Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesi Azerbaycan halkının hayatında fevkalade önemli ve terakkiperver bir hadisedir. Çünkü Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesi; feodal dağınıklığını ortadan kaldırmak, Türk ve İran işgalcilerinin baskılarından kurtulmak, halkın iktisadî ve medenî hayatını geliştirmek için yegane çıkış yolu idi." Gazanfer Mehdiyev, *Azerbaycanın Rusiya İle Birleşmesi ve Bunun Tarihi Ehemiyeti*, Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Neşri, Bakı 1952, s. 30; Bir başka eserde; "Azerbaycan'ın Rusya ile birleşmesi, Azerbaycan halkını fizikî olarak ezilmekten ve ölümlerden kurtardı. Ülkeyi iktisadî ve manevî cihetten geri kalmış İran ve Türkiye gibi ülkelerden uzaklaştırıp ve yavaş yavaş terakki ve inkişaf yoluna koydu." M. Gasimov, *XIX. Asrda Rusiyanın Gabagçıl İdeyalarının Azerbaycanda İçtimai Fikrin İnkişafına Tesiri*, Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Neşri, Bakı 1953, s. 8.

³² Bu yayınlara örnek olarak; *Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Azerbaycanın Rusiya Terkibine Dahil Olmasının 150 İliyine Hasr Olunmuş Elmi Sessiyasının Tezisleri 20-22 Aprel 1964 cü il*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1964 gösterilebilir.

³³ *Azerbaycanın Rusiya İle Birleştirilmesi ve Onun Mutereggi İgtisadi ve Medeni Neticeleri*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1956. Bu eser konuyla ilgili güzel bir örnektir. Eserde "Azerbaycan'ın Rusya ile birleştirilmesinin neticesinde halkın madden ve manen büyük gelişmeler gösterdiği" anlatılarak bu görüş verileriyle ispatlanmaya çalışılmaktadır.

antlaşmanın³⁴ 11. maddesi gereğince geçersiz duruma düşse de, sonuçları itibarıyla bölgede bugün yaşanan önemli problemlerin ana kaynaklarından birisi olmuştur. Kendi kaderini tayin etmede hiçbir söz hakkı verilmeyen Azerbaycan Türkleri, İran ve Rusya'nın hâkimiyet mücadelesi neticesinde imzalan bu antlaşmayla ikiye bölünmüştür. Sekiz milyon Kuzey Azerbaycan Türkü, 1991'de Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra özgürlüklerine kavuşmuş ve Azerbaycan Cumhuriyeti adı altında yaşamaktadırlar. Fakat Türkmençay Antlaşmasıyla İran sınırları içerisinde kalan yaklaşık 30 milyon Türk, Fars egemenliği altında birçok haklarından mahrum olarak yaşamaya çalışmaktadır.

Bu ikiye bölünmüşlüğün dışında en önemli sorunlardan biri de, her gün artarak daha çözümsüz bir hal alan Ermenistan sorunudur. Rusya Türkmençay Antlaşması'na koydurduğu 15. maddeye dayanarak, sistemli bir şekilde İran, Osmanlı Devleti ve Rusya'daki Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göç etmeleri için ortam hazırlamış ve onları bu konuda teşvik etmiştir. Bu planlı hareket neticesinde bölgede Ermeni Devletinin temelleri atılmıştır. Ruslar bu bölgede güvenebilecekleri Hıristiyan bir müttefik aramışlar ve bu müttefik o günden bugüne Ermeniler olmuştur. Ermeniler de hamileri Rusların kendilerine olan güvenini boşa çıkarmamış ve elinden gelenin fazlasını yapmıştır ve yapmaya devam etmektedir. 1905-1907, 1918, 1948-1952 yılları ve 1988'de birçok defa Ermeniler Türklere karşı saldırılarda bulunmuşlardır. Geçici olarak yerleştirildikleri toprakları sahiplendikleri gibi, yayılcı siyasetlerini devam ettirmişlerdir. Bugün Ermenistan, tarihte Türk olan toprakları kendi vatanı gibi kabul etmesi bir yana, Azerbaycan'ın %20'sini de işgal etmiş, bunun neticesinde de bu topraklarda yaşayan yaklaşık bir milyon insan "kaçkın ve mecburi göçkün" durumuna düşmüştür. Ayrıca Ermenistan kendi sınırları içerisinde yaşayan bütün Türkleri sınır dışı etmiştir. Ermenistan sadece Azerbaycan topraklarından değil, Türkiye'den ve Gürcistan'dan da toprak talebinde bulunmaktadır. Türkmençay Antlaşmasıyla temelleri atılan Ermenistan bugün de bölgede sorun olmaya devam etmekte ve gelecekte de durum değişmeyecek gibi görünmektedir.

Türkmençay Antlaşması'nın 8. maddesine göre, Hazar'a hâkimiyet ve buranın zenginliklerinin kullanım tartışmalarında Rusya üstünlük kazanmıştır. Bundan sonra Hazar'da yalnızca Rus askerî gemileri yüzebilecektir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Hazar'ın statüsü sorunu bir defa daha gündeme gelmiş fakat bu gün geldiğimiz noktada problem halen çözüme kavuşturulamamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de Rusya'nın Hazar'daki menfaatlerini

³⁴Anlaşma için bk. Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, (Çev. Tuncay Birkan), C. III, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s. 275-276.

kaybetmemek istemesidir. Bu arada İran da Hazar'a kıyıdaş ülke olarak, bu çözümsüzlükten kendi lehine istifade etmeye çalışmaktadır.

Rusya ile İran arasında Azerbaycan coğrafyasında yapılan mücadelelerin ve antlaşmanın sonucunda İran bölgedeki hâkimiyetini, siyasî ve ticarî etkinliğini kaybetmiş, Rusya ise bölgedeki üstünlüğünü Edirne Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne de onaylatmıştır. Böylece bölgede yaklaşık 200 yıl sürecek Rusya hâkimiyeti başlamıştır.

KAYNAKLAR:

- ADIGÖZEL, Mirza Bey, "Garabağname", *Garabağnameler*, Yazıcı, Bakı 1989.
- AKBERNİYA, Ali, *Tarih-i Siyasi ve Diplomasi-yi İran: Ez Gülnaba ta Türkmençay, Hicri 1243-1334*, Tahran Üniversitesi Yayınları, Cilt. I, Tahran 1348.
- ALİYEV, Mehemed, *Şimali Azerbaycanın Rusiya Tarafından İşgalının Tarihşünaslığı*, Adiloğlu Neşriyyat, Bakı 2001.
- ARZUMANLI, Vagif – MUSTAFA, Nazım, *Tarihin Gara Sahifeleri, Deportasiya, Soygırım, Gaçgınlık*, Gartal, Bakı 1998.
- ATNUR, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.
- Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Azerbaycanın Rusiya Terkibine Dahil Olmasının 150 İlliyine Hasr Olunmuş Elmi Sessiyasının Tezisleri 20-22 Aprel 1964 cü il*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1964.
- Azerbaycan Tarihi (Uzak Keçmişten 1870 ci İllere Geder)*, Redakdör Süleyman Aliyarlı, Azerbaycan Neşriyyat, Bakı 1996, s. 602-610.
- Azerbaycanın Rusiya İle Birleştirilmesi ve Onun Mutereggi İgtisadi ve Medeni Neticeleri*, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1956.
- BABANLI, Tomiris, Valide İmamaliyeva, *Azerbaycan Salnamesinden Sahifeler*, Boz Oğuz Neşriyyatı, Bakı 1997.
- BAKIHANOV, A., *Gulustanı-İrem*, Bakı 2001.

- BEYDİLLİ, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK, Ankara 1988.
- CARR, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi (1917-1923)*, (Çev. Tuncay Birkan), C. III, Metis Yayınları, İstanbul 2004.
- ESEDOV, Firudin – KERİMOVA, Sevil, *Çarizmi Azerbaycana Getirenler*, Gençlik, Bakı 1993.
- Gasimov, M., *XIX. Asrda Rusiyanın Gabagçıl İdeyalarının Azerbaycanda İçtimai Fikrin İnkişafına Tesiri*, Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Neşri, Bakı 1953.
- HACİYEV, İsmail- AMANOĞLU, Ebulfez, *Tarihte ve Günümüzde Nahçıvan*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998.
- İSMAIL, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, , Bakı 1993.
- MEHDİYEV, Gazanfer, *Azerbaycanın Rusiya İle Birleşmesi ve Bunun Tarihi Ehemiyeti*, Azerbaycan SSR Siyasi ve Elmi Bilikleri Yayan Cemiyetin Neşri, Bakı 1952.
- MUSAYEV, İsmail, *Azerbaycanın Nahçıvanın ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921. Yıllar)*, Bakı Üniversitesi Neşriyyatı, Bakı 1996.
- PAKREVAN, Emine, *Abbas Mirza ve Azerbaycan*, Farsçadan Çeviren Guntay Cavanşir, Kanun, Bakı 2007.
- SÜLEYMANOV, Mehman, *İrevan Hanlığının Rusiyaya Birleştirilmesi Tarihinden*, Harbi Neşriyyat, Bakı 1997;
- TAĞIVEYA, Şövkət- REHİMLİ, Ekrem- BAYRAMZADE, Semed, *Güney Azerbaycan*, Orhan, Bakı 2000.
- VERDİYEVA, Hacı Y., “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, *Türkler*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 175-180.